

MÜTAREKE/MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE ERGANİ'DEKİ (ERGANİ MADENİ) SİYASİ VE ASKERÎ GELİŞMELER

POLITICAL AND MILITARY DEVELOPMENTS IN ERGANİ DURING THE NATIONAL STRUGGLE

Enes DEMİR*

Geliş Tarihi/Received:23.03.2023

Kabul Tarihi/Accepted:13.06.2023

DEMİR, Enes, (2024), "Mütareke/Millî Mücadele Döneminde Ergani'deki (Ergani Madeni) Siyasi Ve Askerî Gelişmeler", Belgi Dergisi, S.27, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2024/1, ss. 127-148.

Öz

Osmanlı Devleti açısından Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren Mondros Mütarekesiyle Musul'da konuşlu bulunan Osmanlı 6. Ordusu, İngilizlerin girişimleri sonucu Musul Vilayetini tahliye ederek Diyarbakır Vilayeti sınırlarına (Şırnak-Mardin hattına) çekilmiştir. İtilaf devletlerinin, Osmanlı ordusunun terhis edilmesi ve mevcudunun azaltılmasına yönelik girişimleri ile 6. Ordu'nun yeni sorumluluk sahasına (Diyarbakır Vilayeti, Bitlis Vilayeti, Elazığ Vilayeti, Maraş ve Antep Sancakları) yönelik işgal teşebbüsleri, bölgedeki vaziyeti hassas bir hale getirmiştir. Bu süreçte Diyarbakır Vilayetine bağlı bir sancak olması hasebiyle mütareke şartlarının ortaya çıkardığı siyasi ve askerî gelişmelerden etkilenen Ergani (Ergani Madeni) de, 6. Ordu'nun yerine teşkil edilen 13. Kolordu Kumandanlığının sorumluluk sahasına dâhil edilmiştir. 13. Kolordu'nun stratejik muharip unsurlarından topçu birlikleri, yani 5. Tümen 5. Topçu Alayı Ergani'de konuşlanırken kolordunun silah, cephane ve mühimmat depolarının bulunduğu yerlerden biri de Ergani olmuştur. Aynı zamanda Elazığ ve Diyarbakır gibi iki önemli vilayet arasında kavşak noktasında bulunan Ergani, coğrafi konumundan ötürü 13. Kolordu karargâhının daha emniyetli ve olası çekilme alanları arasında yer almıştır. Bu stratejik öneminin yanı sıra zengin madenlere sahip olması nedeniyle Ergani, İngilizlerin ve Fransızların işgal girişimlerine maruz kalmış; ilaveten Ermenilerin Vilayet-i Sitte'yi ilhak, siyasi Kürtçülerin de bağımsız Kürdistan kurulmasına yönelik taleplerine dâhil bölgeler arasında olmuştur. Zikredilen malumattan hareketle bu makalenin amacı, Millî Mücadele döneminde Ergani'deki siyasi ve askerî gelişmelerin ortaya konulmasıdır. Böylece Ergani'nin Millî Mücadele'deki vaziyeti, bölgede vuku bulan siyasi ve askerî faaliyetler ile diğer hususiyetlerin aydınlatılması hedeflenmektedir. Bu hedefe matuf olarak hazırlanan çalışmada nitel analiz yöntemi kullanılmıştır. Kaynak olarak ise ilk defa kullanılan Millî Savunma Bakanlığı ATASE Arşivi belgeleri ile Millî Mücadele dönemi literatüründen istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Diyarbakır, Ergani, Maden, 13. Kolordu.

* Doktora, Millî Savunma Bakanlığı, Ankara,
enes.demir@msb.gov.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-2661-9421>).

Abstract

With the Armistice of Mudros, which ended the First World War in terms of the Ottoman Empire, the Ottoman 6th Army, stationed in Mosul, evacuated the Mosul Province as a result of the attempts of the British and withdrew to the borders of Diyarbakır Province (Şırnak-Mardin line). Attempts by the Allied Powers to demobilize the Ottoman army and reduce its presence, as well as the invasion attempts of the 6th Army's new area of responsibility (Diyarbakır Province, Bitlis Province, Elazığ Province, Maraş, and Antep Sanjaks) made the situation in the region sensitive. Affected by the political and military developments arising from the terms of the armistice within this period, Ergani (Ergani Mineni) was included in the area of responsibility of the 13th Corps Command, which was established instead of the 6th Army. While the 13th Corps' one of the strategic artillery units, namely the 5th Artillery Regiment of the 5th Division, were stationed in Ergani, Ergani was also one of the places where the corps' weapons, ammunition and ammunition depots were located. At the same time, Ergani, located at the crossroads between two important provinces such as Elazığ and Diyarbakır, was one of the safer and more likely withdrawal areas for the 13th Corps headquarters due to its geographical location. In addition to this strategic importance, Ergani was exposed to the invasion attempts of the British and the French due to its rich mines; In addition, it has been one of the places in the efforts and demands of the Armenians to annex the Vilayet-i Sitte and the political Kurds to establish an independent Kurdistan. Based on the information mentioned, the aim of this article is to reveal the political and military developments that took place in Ergani during the National Struggle. Thus, it is aimed to illuminate Ergani's position in the National Struggle, the political and military activities that took place in the region, and other characteristics. In the study prepared for this purpose, qualitative analysis method was used. As the source, the documents of the Ministry of National Defence ATASE Archive, which were used for the first time, and the literature of the War of Independence period were used.

Keywords: *National Struggle, Diyarbakır, Ergani, Maden, 13th Corps.*

Giriş

A. (Ergani'nin Tarihi, Coğrafi ve İdari Vaziyeti)

Ergani ve Maden bölgesi, Anadolu'daki en eski yerleşim mahallerinden biri olarak Güneydoğu Anadolu bölgesinin ehemmiyetli yerleri arasındadır. Bu özelliğiyle tarihi süreçte çok sayıda egemen gücün hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur.¹

1517 senesinde Osmanlı idaresine dâhil edilen bölge, zaman içerisinde büyümüş ve önemli bir gelişim göstermiştir. Özellikle tarihi ticaret yolları üzerinde yer alması, bakır madenlerine sahip olması, bunun yanı sıra Diyarbakır ve Elazığ gibi bölgenin iki büyük vilayet merkezi arasında kavşak noktasında bulunması Ergani'nin stratejik önemini arttırmıştır.²

Osmanlı idaresinde Ergani, Diyarbakır Vilayetine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştır. 19. yüzyıldan itibaren ise gâh kaza haline getirilmiş gâh bağlı olduğu üst idari birimin değişmesiyle bazı idari değişikliklere uğramıştır. Bu değişikliklerde Ergani, 20 kilometre kuzeyinde yer alan Maden bölgesiyle birlikte aynı idari teşkilat içerisinde yer almıştır.³ Nitekim Diyarbakır Vilayetine bağlı Ergani Sancağının merkezi, bakır madenlerinin önem kazanmasıyla 1846 senesinde Maden'e nakledilmiştir. Böylece idari birimin/sancağın ismi "Ergani Madeni" veya "Maden" olarak anılmaya başlanmıştır.⁴ Ergani merkezi ise buraya bağlı bir kaza statüsünde teşkilatlandırılmış olup 1883'ten itibaren de nahiye statüsünde "Osmaniye" adıyla isimlendirilmiştir.⁵ Böylece Ergani bölgesi belgelerde; Ergani, Ergani Madeni, Osmaniye gibi isimlerle anılmıştır.

Mondros Mütarekesi sürecinde de merkezi Maden olan *Ergani Madeni Sancağı* Diyarbakır Vilayetinin dört sancağından biri durumundadır.⁶ Bağlı kazalar ise Maden Merkez, Palu ve Çermik'tir. 8.530 km²'lik bir alanı ihtiva eden Ergani Maden Sancağının 28 nahiyesi ve 748 köyü bulunmaktadır.⁷ Bu statüsüyle Millî Mücadele döneminde, evvela 12 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na akabinde de 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'ne Ergani (Ergani Madeni) Sancağından mebuslar (milletvekili) seçilmiştir.⁸

Ankara Hükûmetinin kurulmasından sonra da Ergani Maden Sancağının (Osmaniye), yeni bir idari yapılanmaya tabi tutulduğu görülmektedir. Bu manada Ankara'daki mecliste görev yapan Ergani mebuslarının bağımsız sancak olması için girişimlerde bulunduğu

1 Esen Durmuş, "Ergani İlçesi'nin Coğrafyası", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2009, s.84-88; Özkan Demir, "Ergani-Maden Bakır İşletmesi Tarihi", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010, s.1, 5-6.

2 E. Durmuş, "Ergani İlçesi'nin Coğrafyası", s.84-88; 138-141, 179.

3 Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul, 1994, s.469; E. Durmuş, "Ergani İlçesi'nin Coğrafyası", s.89-90.

4 Şahin Yedek, "Millî Mücadele Dönemi Vilayeti Ergani Madeni (Vali ve Milletvekillerinin Çalışmaları)", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018/Ankara) Bildiri Kitabı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022, s.673-675; E. Durmuş, "Ergani İlçesi'nin Coğrafyası", s.90.

5 E. Durmuş, "Ergani İlçesi'nin Coğrafyası", s.138.

6 O dönem Adana'nın bir ilçesi olan Osmaniye ile karışması dolayısıyla 1935'te sadece Ergani ismi kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. *Aynı eser*, s.139.

7 Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975, s.143.

8 Oktay Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır 1918-1923*, Konya, Çizgi Kitabevi, 2016, s.28.

8 Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.55-58.

sancak teşkilatında, Heyet-i Vekile'nin (Bakanlar Kurulu) 17 Kasım 1920 tarihli kararıyla değişiklik yapılmış ve sancak sınırları genişlemiştir. Çermik kazası Ergani Madeni Sancağına bağlı kalmaya devam ederken Palu kazası ise Elazığ Sancağına raptedilmiştir.⁹

Bu periyotta bölgenin idari yapısıyla ilgili ikinci bir değişiklik ise yine Hükûmetin 27 Şubat 1921 tarihli kararname ile gerçekleşmiştir. Buna göre Ergani Madeni ve Genç Sancakları lağvolunarak Palu Sancağı kurulmuş; Ergani ve Maden ise iki kaza olarak Palu Sancağına bağlanmıştır.¹⁰ Böylece Ergani Madeni Sancağı, Ergani mebuslarının taleplerine rağmen Maraş, Elbistan gibi bağımsız bir sancak statüsü kazanamamış; aksine Diyarbakır Vilayeti yerine Elazığ Vilayetine bağlanarak iki ayrı kaza haline getirilmiştir. Ergani ve Maden'in iki ayrı kaza haline getirildiği sürecin, Fransızların bir yandan San-Remo/Sevr projesini sahada uygulamaya çalıştığı bir yandan da TBMM Hükûmeti ile anlaşma tasakları hazırladığı ve Ergani bakır madenlerinin imtiyazını almayı hedeflediği döneme denk gelmesi de dikkati muciptir.

Sonuç itibarıyla Ergani'nin de yer aldığı Güneydoğu Anadolu bölgesinin kritik konumu Mondros Mütarekesi ve Millî Mücadele döneminde devam etmiştir. Ergani'nin de bölgesel, askerî ve ekonomik açıdan bu evrede kritik önemde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bölgede vuku bulan siyasi-askerî gelişmelerin ve icra edilen faaliyetlerin Ergani'de de yansımaları olmuştur. Zikredilen olgu ve hususiyetlerden hareketle, Mütareke ve Millî Mücadele döneminde Ergani'nin genel vaziyetini ortaya koymak önem arz etmektedir.

Konunun ihtiva ettiği döneme ilişkin sınırlı sayıda araştırma ve tez olsa da makalemizin kapsamında Ergani'nin Millî Mücadele tarihini aydınlatan bir çalışma yer almaması, çalışmanın literatüre katkı sunma hedefini artırmaktadır. Ele alınan hususlar, zikredilen tarihte Ergani'yle ilgili meydana gelen belirleyici olayları içermektedir. Bu kapsamda vuku bulan olaylar neden-sonuç ilişkisi içerisinde ele alınarak Ergani'nin bu süreçteki durumu aydınlatılmaya çalışılmış; elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

B. Mondros Mütarekesi ve Ergani'nin Vaziyeti

Birinci Dünya Savaşı, İtilaf devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya) ve Müttefik devletler (Almanya, Avusturya-Macaristan) arasında 1914 yılının ikinci yarısında başlamış; Osmanlı Devleti de 5 Kasım 1914'de Müttefik Devletlerin tarafında dâhil olmuştur. Böylece Osmanlı ordusu çeşitli cephelelerde İtilaf devletleriyle muharebelere girişmiştir.¹¹ Dört yıl devam eden savaş boyunca Osmanlı ordusu Çanakkale, Dicle (Irak), İran Cephelelerinde; savaşın sonlarında da Kafkas Cephesi'nde başarılar elde etmiştir. Ancak bilhassa 1918 yılının son çeyreğinde Filistin/Suriye Cephesi'nde kayıplar yaşaması, müttefiklerinin savaştan çekilmesi ve başkent İstanbul'un tehlike altına girmesi nedeniyle ateşkes istemek durumunda kalmıştır.¹² Sonuçta Osmanlı Devleti ve İtilaf devletleri adına İngiltere arasında yapılan ateşkes görüşmelerinden sonra 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi (ateşkes) ile savaşa son verilmiştir.¹³

9 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (Bundan sonra "BCA" olarak kısaltılacaktır), Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) Fonu, 30-18-1-1/1-20-15.

10 BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) Fonu, 30-18-1-1/2-37-5.

11 Ali Kaşığıuşun, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015, s.537-554.

12 Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kütü'l-Amâre ve Filistin Cephesi*, çev., Kerim Bağrıaçık, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.267-271; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, yay. haz. Enis Şahin 2. bs., İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2020, s.37; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.7-8.

13 Ali Fuad Türkogeldi, *Görüp İştiklerim*, 3. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, s.147-158; E.J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s.267-271.

Mütareke/Millî Mücadele Döneminde Ergani'deki (Ergani Madeni) Siyasi Ve Askerî Gelişmeler

Mondros Mütarekesi 25 maddesinin her biriyle ağır hükümleri ihtiva etmekte olduğundan kısa sürede İtilaf devletleri tarafından keyfi bir şekilde uygulamaya konulmuştur. Bu kapsamda Osmanlı ordusu, mütareke esnasındaki konuş noktalarının çok gerisindeki sahalara çekilmek durumunda kalmıştır ki Mütareke'nin özellikle 7. ve 24. maddeleri, Osmanlı Devleti'nin kritik topraklarının işgal edilmesine zemin hazırlamıştı.¹⁴ Konu itibarıyla Diyarbakır'a bağlı olan Ergani de bu iki madde kapsamında değerlendirilme potansiyeline sahip yerler arasındaydı.

Mütareke'nin 7. maddesine göre İtilaf devletleri güvenliklerini tehdit eden herhangi bir yeri işgal edebilecekti. 24. maddeye göre ise Vilayet-i Sitte'de (Altı Vilayet) herhangi bir karışıklık çıkması durumunda İtilaf devletlerinin bu bölgeleri işgal etme hakkı bulunmaktaydı.¹⁵ Mezkûr iki madde kapsamında İtilaf devletlerinin başat devleti olan İngiltere, mütareke hükümlerini Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerinde de etkin bir şekilde uygulamaya girişmişti. Musul güneyindeki İngiliz ordusu kumandanı General Marshall, ateşkesin 16. maddesinde “...Irak'ta bulunan Osmanlı birlikleri İtilaf devletleri garnizonlarına teslim olacaktır.” ifadesine Musul Vilayetinde konuşlu 6. Ordu birliklerinin bölgeyi tahliye ederek kuzeye çekilmesini talep etmişti.¹⁶ Zira İngilizler, Irak sınırını kendilerine göre yorumlamakta ve -1917 yılında Berlin'de yayımlanmış bir askerî rapora atıfla- bu sınırın Elazığ'ın güneyinden geçtiğini ve Diyarbakır Vilayeti ile Siirt ve Urfa sancaklarını da kapsadığını iddia etmekteydi.¹⁷ Ergani de İngilizlere göre Irak sınırlarına dâhil olmaktadır. 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa (Sabis) da konuya ilişkin raporunda İngilizlerin kendilerine bırakılmasını istediği en kuzey noktanın Ergani olduğunu belirttiklerini ve buna ilişkin de bir harita yolladıklarını bildirmişti.¹⁸

Ali İhsan Paşa, İngiliz talebine itiraz etse de birkaç gün devam eden müzakere ve tartışmalardan sonra ateşkesin bozulmasını istemeyen Hükümetten bölgenin tahliye edilmesi emri gelmişti. Bu emir doğrultusunda 6. Ordu birlikleri 8 Kasım 1918'den itibaren Musul'u tahliye etmeye; peyderpey Diyarbakır-Bitlis Vilayeti ve Urfa Sancağı sınırlarına çekilmeye başlamıştı. 6. Ordu karargâhı da Mardin'e bağlı Nusaybin'e nakledilmişti.¹⁹

7. maddeyi hızlıca uygulamaya koyan İngilizlerin bir diğer hedefi ise 24. maddenin uygulanmasına yönelikti. Bu istek bir bakıma, Ermenilerin “*Büyük Ermenistan*” idealiyle talep ettiği altı vilayetin/Vilayet-i Sitte (Vilâyât-ı Şarkıyye'nin) işgal edilmesi anlamına gelmekteydi.²⁰ Zikredilen altı vilayetten biri de Diyarbakır olup buraya bağlı olan Ergani de Ermenilerin talep ettiği yerlere dâhildi.

Mütareke sonrası süreçte başta Diyarbakır olmak üzere Ergani ve çevresinin maruz kaldığı bir diğer tehlike ise İngilizlerin kışkırtma ve destekleriyle sahada ortaya çıkan siyasi Kürtçülük olmuştu. Bu açıdan bölgedeki bazı Kürt aşiretlerinin mevcut otorite

14 Ali Fuat Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, Türk Devrim Enstitüsü Yayınları, 1948, s.27-45; Cevad Odyakmaz, *Mondros-Sevr ve Mudanya Lozan*, İstanbul, Togan Yayıncılık, 2013, s.17-21.

15 *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3. bs., Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları, 1999, s.47-54; A.F. Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya*, s.24-25.

16 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C.4, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991, s.315-318; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklal Harbinin Gerçekleri*, C.1-2, yay. haz., Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, 2. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s.38-45; *Türk İstiklal Harbi I*, s.110-119.

17 A.İ. Sabis, *Harp Hatıralarım*, C.4, s.318-319; *Askeri Tarihi Belgeleri Dergisi*, S.117, Yıl:53, Ocak 2004, Belge 61, s.173-179.

18 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S.142, Yıl:67, Nisan 2018, Belge 15, 66, s.66, 334.

19 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C.5, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991, s.25-26; *Türk İstiklal Harbi I*, s.120-128; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S.142, Belge 34, s.188.

20 Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim - 30 Kasım 1918)*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s.149-190.

boşluğundan istifadeyle asayiş ve güvenliği ihlal eden girişimleri de ortaya çıkmıştı.²¹ Sonuç itibarıyla bahsedilen periyotta, İngilizlerin işgal girişimleri ve etnik unsurların siyasi-ayrılıkçı talepleri gibi etkenlerle Ergani'nin de dâhil olduğu Güneydoğu Anadolu bölgesine yönelik risk ve tehditler belirmişti. Tüm bunlara karşı bölgenin güvenliğinden sorumlu 13. Kolordu Kumandanlığı tedbirler almaya çalışmıştı.

C. Ergani'deki Askerî Faaliyetler

Mütareke'nin ilk aylarında Mütareke maddelerinin keyfi uygulanması hemen her alanda olduğu gibi özellikle askerî sahada yoğun bir şekilde devam etmekteydi. Özellikle İngilizlerin Musul'dan çekilen 6. Ordu'nun konuşlandığı yeni konuş sahasına yönelik (Diyarbakır, Urfa vd. yerler) işgal girişimleri vuku bulmuş; bunun için de İngilizler, 6. Ordu birliklerinin terhisini amaçlayan 5. madde ile silah ve cephane teslimini öngören 20. maddenin hızlıca uygulanmasını talep etmişti.²²

Ancak 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, İngiliz emellerine vakıf olduğundan bu iki maddenin uygulanmasında yavaş davranmış; bunun üzerine İngiliz yetkilileri Ali İhsan Paşa'yı suçlamış,²³ diğer yandan da 6. Ordu'nun tamamen lağvedilmesini gündeme getirmişlerdi.²⁴ İngilizlerin bu girişimleri karşısında Osmanlı Harbiye Nezareti, 6. Ordu'nun mevcut konuş ve sorumluluk bölgesinin önemi ve hassasiyetini göz önünde bulundurarak askerî birliklerin korunmasını da önceleyen bir çözüm üretme yoluna gitmişti.²⁵ Bu kapsamda 6. Ordu Kumandanlığı lağvedilse de aynı gün yani 9 Şubat 1919 tarihinde 13. Kolordu Kumandanlığı kurulmuştu.²⁶ Böylece Ali İhsan Paşa da görevden alınmış; 13. Kolordu Kumandan Vekili olarak da Kurmay Albay Ahmet Cevdet Bey tayin edilmişti.²⁷

13. Kolordu Kumandanlığı; iki piyade tümeni ve iki süvari alayından müteşekkil olup kolordunun sorumluluk mıntıkası ise Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis Vilayetleri ile Urfa, Maraş, Elbistan ve Antep Bağımsız Mutasarrıflıkları (Sancak) idi.²⁸ Ergani de kolordu karargâhının bulunduğu Diyarbakır'a bağlı bir yer olarak 13. Kolordu'nun askerî faaliyetleri içinde yer alacaktı. Nitekim 13. Kolordu'nun 5. Tümeni'ne bağlı 5. Topçu Alay Kumandanlığı bu dönemde Ergani'de konuşlandırılmıştı.

Haddizatında Ergani, Mütareke ve Millî Mücadele sürecinde 6. Ordu/13. Kolordu birlikleri için stratejik ve kavşak bir nokta olmuştu. Bu yönüyle Ergani;

- 6. Ordu'nun menzil teşkilatlarından birinin bulunması hasebiyle ordunun Musul'dan beraberinde getirdiği ve kuzeye naklettiği silah, cephane, mühimmat, erzak ve iâşe-ikmal malzemelerinin gönderildiği,

21 Necati Fahri Taş, *Güneydoğu 1919 İtilaf Devletlerinin Güneydoğu Anadolu Aşiretleriyle İlişkisi*, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2014, s.11-13; Yaşar Ertürk, *Doğu Güneydoğu ve Musul Üçgeni (1918-1923)*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.179-221.

22 Selçuk Ural, "Bir İngiliz Müdahalesi: General Allanby Notası", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.11, 2004-2005, s.77; Selçuk Ural, "6. Ordunun 13. Kolordu'ya Dönüştürülmesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XX, S.59, Temmuz 2004, s.523.

23 Selçuk Ural, "Mondros Mütarekesi Gereği 13. Kolordu'nun Silahsızlandırılması", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S.1, Yıl:1, Bahar 2005, s.156.

24 A.İ. Sabis, *Harp Hatıralarım*, C.5, s.33; Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, s.44; *Türk İstiklal Harbi I*, s.138-144.

25 A.İ. Sabis, *Harp Hatıralarım*, C.4, s.329; Z. Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu*, s.80-81.

26 O. Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*, s.63-65; Z. Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu*, s.41.

27 A.İ. Sabis, *Harp Hatıralarım*, C.5, s.33-34; S. Ural, "6. Ordunun 13. Kolordu'ya Dönüştürülmesi ...", s.545-547.

28 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S.4, Yıl:2, Haziran 1953, Vesika 74, s.43-45.

Mütareke/Millî Mücadele Döneminde Ergani'deki (Ergani Madeni) Siyasi Ve Askerî Gelişmeler

- 6. Ordu/13. Kolordu birliklerinin yeni konuş mntıklarına intikal ederken uğradıkları-konakladıkları,

- Özellikle Diyarbakır ve/veya Elazığ'daki birliklerin silah, cephane, iaşe vb. malzemelerle ilgili ikmal maksatlı intikal ettiği,

- Aynı şekilde Elazığ-Malatya hattına gönderilen malzemelerin geçtiği ve diğer mahallere göre daha emniyetli bir bölgeydi.²⁹ Bölgeye gönderilen silah ve cephaneden bir kısmı da 6. Ordu/13. Kolordu'ya ait silah ve cephane deposu bulunmasından ötürü burada depolanmaktaydı.³⁰

Zikredilen olgu ve hususiyetler minvalinde Mütareke'nin ilk aylarında Ergani'de yaşanan ve harekât raporlarına yansıyan askerî hareketliliğe bakıldığında; mütarekeyle birlikte ilk olarak Musul hattından çekilen 2. Piyade Tümeni'ne bağlı 2. Topçu Alay karargâhı ve 1. Tabur'u (Sahra Topçu Taburu) Ergani'ye ulaşmıştı. 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa tarafından verilen 14 Şubat 1919 tarihli emirde, Ergani'de bulunan Topçu Alay karargâhı ve sahra topçu taburunun Malatya'ya hareket etmesi istenmişti.³¹ Ancak 2. Topçu Alay Kumandanlığı, Ergani'deki 1. Topçu Sahra Taburunun uhdesindeki mekâre ve araçları, erzak ve arpa celbi için göndermiş olduğundan taburun ancak 17 Şubat'ta hareket edebileceğini 6. Ordu Müfettişliği vasıtasıyla 6. Ordu Kumandanlığına bildirmişti.³² Bu doğrultuda Ergani'deki 2. Topçu Alay karargâhı ve 1. Sahra Taburu; 8 subay, 162 nefer ve 194 hayvan mevcuduyla 17 Şubat'ta Ergani'den Malatya'ya gitmek üzere yola çıkmıştı.³³ Adı geçen birlikler 22 Şubat'ta Elazığ'a ulaşmış ve akabinde de Malatya'ya doğru yola devam etmişti.³⁴

2. Topçu Alayının yanı sıra güney mntıkadan gelen 13. Kolordu bünyesindeki 4. Telsiz Telgraf Bölüğü de 18 Mart 1919'da Ergani'ye ulaşmıştı. Bölük Kumandanı Şemsi Bey tarafından hazırlanan harekât raporunda; bölükteki efrat ve hayvanların yorgun ve bitap düşmesi nedeniyle 2 gün Ergani'de istirahat edip Elazığ'a hareket edeceği bildirilmişti.³⁵

Mütareke'nin ilk aylarında başlayan kıtaat, menzil ve konak nokta ve kumandanlıklarının lağvedilmesi/ilga işlemleri Ergani'de de gerçekleşmişti. Bu minvalde Ergani Maden bölgesinde bulunan menzil konağı -6. Ordu'nun kıtaat ve menzil teşkilatlarının mütareke şartlarına göre lağvedilmesine devam edilmekte olduğundan- 1918 yılı Aralık ayı sonlarında lağvedilmişti.³⁶ Bu faaliyetler ilerleyen aylarda da sürdürülmüş olup Ergani Madeni'ndeki lağv ve devir işlemlerine nezaret etmek üzere Elazığ Teftiş Heyeti görevlendirilmişti. Böylece Maden ambarının bağlı bulunduğu konak kumandanlığı da Nisan 1919'da lağvedilmişti.³⁷

29 Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi, (Bundan sonra ATASE olarak kısaltılacaktır), İstiklal Harbi Fonu (İSH), 340/3 APA, 3 AY.

6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın, ordu dâhilindeki mevcut erzak, eşya, cephane vb. malzeme ambarlarının sevkîyatının hangi mevkilere yapılması gerektiğine dair Diyarbakır'da Altıncı Menzil Müfettişliğine Nusaybin'den gönderdiği 31 Aralık 1918 tarihli emri için bkz. ATASE, İSH, 265/116 ACA, 116 AD.

30 S. Ural, "Mondros Mütarekesi Gereği ...", s.156.

31 ATASE, İSH, 266/4 AS, 266/5. (6. Ordu Kumandanlığının 14 ve 16 Şubat 1919 tarihli emirleri)

32 ATASE, İSH, 266/5 AA.

33 ATASE, İSH, 266/5 AF. (6. Ordu Müfettiş Vekili Ali Bey imzalı 18 Şubat 1919 tarihli rapor)

34 ATASE, İSH, 266/5 AU.

35 ATASE, İSH, 340/3 AOA.

36 ATASE, İSH, 167/73.

37 ATASE, İSH, 340/6 AQ.

Öte yandan İngilizlerin, 13. Kolordu bölgesine yönelik işgal planlarına karşı, Kolordu karargâhının Diyarbakır'dan Elazığ'a nakledilmesi gündeme gelmişti.³⁸ 13. Kolordu Kumandanı Albay Cevdet Bey de İngilizlerin girişimlerine ve özellikle Halep'teki İngiliz Kuvvetleri Kumandanı General Edmund Allanby'in taleplerine dair Harbiye Nezaretine gönderdiği 1919 yılı mart ayı başındaki raporlarda;

- İngilizlerin Mondros Mütarekesi'nin ilk günlerinde 6. Ordu'nun Musul'un tahliyesini isterken öne sürdüğü Irak sınırındaki yerleri işgal etme planı olduğunu,

- Bu bağlamda Ergani, Siverek hattına kadar olan yerlerin General Allanby tarafından işgal edilmek istendiğini dile getirmişti.³⁹

Bu yönde bir beklenti ve girişim olsa da İngiliz ordusu, 13. Kolordu'nun konuşlu olduğu mıntikalara yönelik yeni bir harekâta girişememişti. Şayet zikredilen yerlere yönelik İngiliz ordusu tarafından işgal hareketine girilseydi, Kolordu karargâhının Diyarbakır'dan Elazığ'a nakledilmesi planlandığından Ergani de yoğun bir askerî hareketliliğe sahne olabilecekti.

Ergani'deki bu askerî hareketliliğin yanı sıra 13. Kolordu'nun bazı birlikleri ve cephane envanteri de esas konuş yeri olarak bölgeye sevk edilmişti. Bu doğrultuda Nusaybin'den Diyarbakır'a doğru yola çıkan 5. Piyade Tümeni'ne bağlı 5. Topçu Alayının Ergani'ye gitmesi 20 Şubat 1919 tarihli tebliğle emredilmişti.⁴⁰ 13. Kolordu Kumandanlığının mezkûr emri kapsamında 5. Topçu Alay karargâhının yanı sıra alay başlısı 3. Tabur Cebel bataryası 25 Şubat 1919'da,⁴¹ 1. Sahra Topçu Taburu da 10 Mart 1919'da Diyarbakır'dan Ergani'ye doğru hareket etmişti.⁴² Alayın bir diğer taburu olan 2. Cebel Taburunun bir bataryası da 9 Mart 1919 tarihli rapora göre Ergani'ye ulaşmıştı.⁴³ Zikredildiği üzere 13. Kolordu bünyesindeki iki topçu alayından biri olan 5. Topçu Alayının esas komuta yeri Ergani olmuştu. Bu açıdan topçu alayları ve başlısı bataryalar ile uhdesindeki toplar ve top malzemelerinin mütareke şartlarına göre tabi olduğu işlemler çoğunlukla Ergani'de yürütülmüş; bu durum Ergani'de askerî faaliyetlerin aktif olmasına sebebiyet vermişti.

İfade edilen bu hususiyet kolordu harekât raporları ve harp ceridelerine de yansımıştı. Nitekim Albay Cevdet Bey'in Ergani'deki 5. Topçu Alay Kumandanlığına gönderdiği 20 Mart tarihli emirde; 7. Cebel bataryasının kama ve nişangâhlarını Ergani'de bırakarak toplarını Elazığ'a götürmesi ve akabinde Ergani'ye geri dönmesi emredilmişti.⁴⁴ 7. Cebel Bataryasından 2 top Elazığ'a gönderilirken diğer 2 top ise Ergani'den Mardin'e doğru -bölgede asayişin ortaya çıkardığı lüzum üzerine- 5. Piyade Tümeni emrine girmek üzere yola çıkartılmıştı.⁴⁵

13. Kolordu Kumandanlığının Harbiye Nezaretine arz ettiği 16 Nisan 1919 tarihli rapora göre ise;

- Ergani'deki 7. Topçu Bataryasının kadro halinde Ergani'de bulunduğu, toplarının ise 2'sinin Elazığ'da, 2'sinin Mardin'de olduğu,

38 S. Ural, "Bir İngiliz Müdahalesi ...", s.83-84; ATASE, İSH, 184/173 AA, 173 AB; 340/3 AL.

39 ATASE, İSH, 184/173 AA, 173 AB.

40 ATASE, İSH, 266/5 AH.

41 ATASE, İSH, 266/5 AV.

42 ATASE, İSH, 340/2 ABA. (5. Topçu Alay Kumandanı Binbaşı Hayri Bey'in 13. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği rapor)

43 ATASE, İSH, 340/2 AA.

44 ATASE, İSH, 340/3 AQA.

45 ATASE, İSH, 340/5 AT. (11 Nisan 1919 tarihli rapor)

Mütareke/Millî Mücadele Döneminde Ergani'deki (Ergani Madeni) Siyasi Ve Askerî Gelişmeler

- Müstakil Cebel Bataryasının Ergani'de olduğu, ancak toplarını Elazığ'a götüreceği,
- Obüs Bataryasının ise toplarını Elazığ deposuna bırakarak Ergani'ye döndüğü belirtilmişti.⁴⁶

1 Mayıs 1919 tarihli rapora göre ise 5. Topçu Alayının karargâh ve taburlarıyla Ergani'de olduğu, sadece bu alaya bağlı 7. Cebel Bataryasının *-yukarıda da zikredildiği üzere-* bir takımının Mardin, diğer takımının Elazığ'da (her biri 2 toplu) olduğu belirtilmişti.⁴⁷

Yine 13. Kolordu Kumandanlığı tarafından Ergani'deki 5. Topçu Alay Kumandanlığına gönderilen mayıs ayı (1919) sonlarındaki bir diğer emirde, Diyarbakır'da siyasi Kürtçülerin neden olabileceği asayiş hadiselerine karşı tedbir amaçlı toplar gönderilmesi talep edilmişti. Bu maksatla Ergani'deki 2 top Diyarbakır'a gönderilmişti. Bu toplara ilave olarak hem Ramazan ayı münasebetiyle kullanılması için hem de Diyarbakır'daki Kürt Teali Cemiyeti şubesinin olası bir kalkışma hareketine karşı ihtiyat amaçlı olarak 2 topun daha gönderilmesi 5. Topçu Alayı Kumandanlığına emredilmişti.⁴⁸

Ergani'deki birliklerin mevcut saha şartlarına göre hareketliliği de artmıştı. Nitekim 15-31 Mayıs 1919 tarihleri arasında ihtiva eden Kolordu harp ceridesindeki raporlara göre bölgedeki bazı birlikler ortaya çıkan siyasi ve askerî gelişme ve ihtiyaçlara binaen yer değiştirmişti. Buna göre;

- Ergani'deki 5. Topçu Alayının 1. Sahra Bataryasından bir top Ergani'de bırakılarak bataryanın geri kalan 4 topu batarya unsurlarıyla birlikte Diyarbakır'a gönderilmiş,

- 12. Süvari Alayının Diyarbakır'a görevlendirilen 1. Bölüğü Ergani'ye gelmiş ve görülen lüzum üzerine bölüğün geçici olarak Ergani'de kalması kararlaştırılmış,⁴⁹

- Ayrıca Diyarbakır'da bulunan 15. Alay 1. Taburun (9 subay 39 nefer, 35 hayvandan müteşekkil) iki makineli tüfikle birlikte de görülen lüzum üzerine Ergani'ye hareketi emredilmişti.⁵⁰ Bu tabur kısa bir süre sonra Siverek'e intikal etmişti.⁵¹

İlerleyen aylarda da 5. Topçu Alayının Ergani'deki konuş durumu ve topçuluğa ilişkin hareketlilik devam etmişti.⁵² Bu manada 5. Piyade Tümen Kumandanı Yarbay Kenan Bey tarafından ana başlısı 15. Piyade Alay Kumandanlığına gönderilen 13 Ekim 1919 tarihli emirde Elazığ'da bulunan tek şınayder sahra topunun 5. Topçu Alayı emrine verilmek üzere Ergani'ye gönderilmesi istenmişti.⁵³ Yarbay Kenan Bey de Ekim 1919'da Sivas'tan Mardin'e dönerken Elazığ üzerinden Ergani'ye uğramıştı.⁵⁴ Yine Malatya'da konuşlu olup kolordunun diğer topçu alayı olan 2. Topçu Alayından bir top tamir için Ergani'ye gönderilmişti.⁵⁵

46 ATASE, İSH, 340/6 AD.

47 ATASE, İSH, 340/7 AD.

48 ATASE, İSH, 340/9 BB.

49 Haziran ayında 12. Süvari Alayından bir bölüğün halen Ergani'de olduğu görülmektedir. Bkz. ATASE, İSH, 340/12 AJ.

50 ATASE, İSH, 340/11 AH, 11 AI; 398/8 ADA.

51 ATASE, İSH, 192/85.

52 ATASE, İSH, 342/5 AUA.

53 ATASE, İSH, 399/110 FYA.

54 ATASE, İSH, 399/110 FXA.

55 ATASE, İSH, 202/200, 200 AA. (13. Kolordu Kumandanlığının Harbiye Nezaretine arz ettiği 3-4 Ocak 1920 tarihli rapor)

Neticede 13. Kolordu'nun faaliyetlerinin arttığı dönemde başta 5. Topçu Alayı olmak üzere 13. Kolordu'nun topçu unsurlarının önemli bir kısmı Ergani'de etkinlik göstermiş; kolordunun top ve topçu birlikleriyle ilgili merkezi Ergani olmuştu. Bunun sebebi olarak Kolordu envanterindeki en stratejik ve etkili silah olan topların güvenli bir yer olarak Ergani'de konuşlandırıldığı ifade edilebilir.

Ergani'nin bu dönemdeki askerî faaliyet alanlarından biri de 13. Kolordu Kumandanlığının silah, cephane ve mühimmat depolarının olduğu yerlerden biri olmasıydı. Mütareke'nin ilk aylarında Ergani-Maden hattına da kadro fazlası silah ve cephane gönderilmişti.⁵⁶ Nitekim 13. Kolordu Kumandanlığı, Kolordu bünyesindeki topçu teşkilatında yapılan düzenlemeyle asayiş maksadıyla kullanılması kabul edilen top miktarından fazla olan topların kama ve nişangâhlarının Ergani ile Diyarbakır ve Harput depolarında sandıklanacağı Harbiye Nezaretine raporlamıştı.⁵⁷ Aynı şekilde Kolordu'nun hazari kadrosuna göre bazı taburlarda bulunması gereken birtakım silahlar 5. Topçu Alayı vasıtasıyla Diyarbakır'dan alınmaktaydı. Bu bakımdan 5. Tümeni'nin üç piyade alayından ikisinin yani 14. ve 24. Piyade Alaylarının silahları bir süreliğine Ergani'de muhafaza edilmişti.⁵⁸

Yine 13. Kolordu Kumandanlığınca Ergani'deki 5. Topçu Alay Kumandanlığına verilen bir başka direktifte; alay bünyesinde sandıklanacak kama ve nişangâhların bu işleme müteakip Diyarbakır deposuna gönderilmesi, depoya konan obüs bataryasının toplarının ise Elazığ deposuna sevk edilmesi istenmişti.⁵⁹

Millî Mücadele'nin ivme kazandığı periyotta Ergani'deki bir diğer askerî hareketlilik de silah ve cephane sevkiyatı kapsamında olmuştu. 13. Kolordu Kumandanlığının Batı Cephesi'ndeki kolordulara silah, cephane ve mühimmat yardımının yapılmasında Ergani de önemli bir rol üstlenmişti. Bu manada Nisan 1919'dan itibaren 13. Kolordu Kumandanlığı; envanterindeki kadro fazlası silah, cephane ve mühimmatı, Sivas'taki 3. Kolordu ile Batı Cephesi'ndeki iki kolorduya (Ankara'daki 20. Kolordu ile Konya'daki 12. Kolordu) takviye amaçlı göndermeye başlamıştı. Diyarbakır ve çevresinden Elazığ yoluyla Malatya-Sivas hattına gönderilen harp mühimmatının nakledilmesi esnasında Ergani bir kavşak-uğrak merkez durumundaydı.⁶⁰

Bununla birlikte zikredilen sevkiyat aşamasında ulaştırma araçlarının eksikliği yüzünden sorunlar ortaya çıkmış; bazı konvoyların araç veya araç temin edecek para bulunamaması nedeniyle Ergani-Maden hattında beklemek zorunda kaldığı görülmüştü.⁶¹ Konuya ilişkin 18 Mayıs 1920 tarihli rapora göre Diyarbakır'dan sevk edilen çeşitli makineli tüfek mühimmatı ve diğer edevat Ergani'de beklemek durumunda kalmıştı. Bunun üzerine TBMM'den ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinden 13. Kolordu Kumandanlığına gönderilen emirlerde, bölgedeki cephanenin ihtiyaca binaen bir an evvel yola çıkartılması istenmişti.⁶²

56 S. Ural, "Mondros Mütarekesi Gereği ...", s.156.

57 ATASE, İSH, 340/3 AOA.

Ancak bölgenin İngilizlerce işgali ihtimaline karşı, kadro fazlası silahların sürgü kollarının -gerektiğinde İstanbul'a gönderilmek üzere- hazır edilmesi 13. Kolordu Kumandanlığınca istenmişti. Bkz. ATASE, İSH, 340/2 AH. (13. Kolordu Kumandanlığının Maden Menzil Nokta Kumandanlığı dâhil bölgedeki kumandanlıklara gönderdiği 12 Mart 1919 tarihli emir)

58 ATASE, İSH, 398/4, 4 APA.

59 ATASE, İSH, 340/3 AY, 3 BH. (13. Kolordu Kumandanlığının 21 Mart 1919 tarihli emri)

60 ATASE, İSH, 342/4 AE.

61 ATASE, İSH, 342/5, 5 AG; Türk İstiklâl Harbî İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919 - 2 Kasım 1923), C.7, Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları, 1975, s.59, 89, 94.

62 ATASE, İSH, 342/5 AA.

Mütareke/Millî Mücadele Döneminde Ergani'deki (Ergani Madeni) Siyasi Ve Askerî Gelişmeler

Sevkiyat kapsamında Ergani'deki depolarda bulunan silah ve mühimmattan bir kısmının da sevkiyata dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Zira 6 Haziran 1920 tarihli bir rapora göre; Ergani'de 1.100 adedi mekanizmalı, 925 adedi mekanizmasız olmak üzere toplam 2.025 küçük çaplı mavzer tüfeği, 192 adet kapak takımsız muadil martin tüfeği, seri ateşli 2 Rus çöl topu bulunmaktaydı. Ancak belgede bu rakama bölgeden Batı'daki kolordulara sevk edilen rakamların dâhil olmadığı belirtilmiştir.⁶³

Yine bu süreçte Ergani'deki askerî faaliyet alanlarından biri de burada bulunan askerlik şubesi (Ahz-ı asker şubesi) vasıtasıyla olmaktadır. 13. Kolordu Kumandanlığına bağlı olan askerlik şubesi, 13. Kolordu'ya asker temin etmek, kaçak ve bakayaları tespit etmekle görevliydi.⁶⁴ Bilhassa Millî Mücadele'nin TBMM Hükûmeti döneminde etkin hale gelmesiyle askerlik şubelerinin asker celbi faaliyetleri de artış göstermişti.

Tüm bunlarla birlikte Ergani'deki askerî faaliyetler, Mütareke'nin ilk periyoduna nazaran 1920 yılının ikinci yarısından itibaren biraz daha durağanlaşmıştı. Millî Mücadele'nin de ivme kazanmasıyla bilhassa Güney/Güneydoğu Cephesi'nde ve daha güney sahalarda (Cezîre bölgesi, Rakka-Deyr-i Zor hattı) Fransızlara karşı mücadeleye yoğunlaştığından çoğu topçu unsuru da bu bölgelere kaydırılmıştı. Ergani ise Diyarbakır-Elazığ-Malatya hattı üzerindeki askerî intikaller ve faaliyetlerdeki etkinliğini sürdürmüştü. Sonuç olarak Mütareke ve Millî Mücadele döneminde Ergani, birçok cihetten çeşitli askerî faaliyetlere sahne olan ehemmiyeti haiz bir bölge olmuştur.

Ç. Mütareke Sürecinde Ergani'de Asayiş Olayları

Mütareke sürecinin ortaya koyduğu şartlar, bölgede bazı asayiş olaylarına da sebep olmuştur. Bu hadiseler, Diyarbakır Vilayeti ve genel olarak 13. Kolordu bölgesinde gerek demografik yapının aşiretlerden oluşması ve onların otorite boşluğundan istifade etmeye çalışmaları gerekse İngilizlerin tahrikiyle sahada etkinlik gösteren siyasi Kürtçülerin faaliyetlerinden kaynaklı idi.⁶⁵ Ergani Madeni bölgesi ise Diyarbakır'a bağlı Mardin Sancağı ve Bitlis Vilayeti genelindeki asayiş olaylarıyla kıyaslandığında (bu konudaki belgelerde malumat dahi pek fazla yer almadığından) nispeten asayişin korunduğu ve çok fazla hadisenin meydana gelmediği bir bölge olduğu ifade edilebilir.

Ancak yukarıda zikredildiği üzere İngilizlerin tahrikiyle bölgede nüfuz kurmak, diğer aşiretleri kendine bağlı hareket etmeye zorlamak amacıyla bazı Kürt aşiretlerinin hareketlenmesi meydana gelmişti. Bunlardan biri de Kolordu mıntıkasındaki en büyük aşiretlerden biri olup kahir ekserisi Urfa/Harran bölgesinde yaşayan ve çoğunlukla Kürtlerden oluşan Millî aşireti idi. Gerçi aşiretin reisi Mahmud Bey, İngilizlerin kendisiyle olan görüşmelerine rağmen uzun bir süre devlete bağlılığını sürdürmüştü.⁶⁶ Buna mukabil kardeşleri, sahada emrivaki girişimlerde bulunmaktaydı.

63 ATASE, İSH, 342/4 AL, 4 AM.

64 ATASE, İSH, 340/12 AJ.

65 K. Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler*, s.146-147; N.F. Taş, *Güneydoğu 1919*, s.9-16, 44-48; Y. Ertürk, *Doğu Güneydoğu ve Musul Üçgeni*, s.207-210.

66 Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2002, s.58, 65, 116-117.

Millî Aşireti Haziran 1920'de ve Ağustos 1920'de Urfa'nın Harran ve Viranşehir bölgelerinde iki isyan girişiminde bulunarak bölgede kontrol sağlamaya çalışmışsa da bu isyan 13. Kolordu ve El-Cezîre Cephesi Kumandanlığı tarafından bastırılacaktı. Bkz. *Türk İstiklal Harbi - İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, C.6, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1974, s.179.

Nitekim 1919 yılı Mayıs ayında Millî aşireti reisi Mahmud Bey'in kardeşi Timur Bey, 400 kadar atlı ile Ergani (Osmaniye) kazasına gelerek bölge dâhilinde dolaşmaya başlamıştı. Burada propagandalara girişen Timur Bey, Hükûmet tarafından bölgenin (Diyarbakır-Urfa hattı) üç kardeşi arasında taksim edilmiş olduğunu belirterek kendi etrafına asker ve ağalar toplamaya yeltenmişti. Bununla da kalmayarak bölge halkına, at ve silah tedarik etme çağrısında bulunmuş; aşiretlerin kendisini desteklemek üzere bir araya gelmelerini istemiş; çağrısına kulak asmayanların mallarının yağmalanacağını ihtar etmişti. Bu gelişmeler üzerine Ergani'deki 5. Topçu Alay Kumandanlığı, vaziyeti bağlı olduğu Diyarbakır'daki 13. Kolordu Kumandanlığına bildirmişti. Kolordu Kumandanlığı ise adı geçen hususların abartılı olabileceğini göz önünde bulundursa da bir an evvel gerçekliğinin araştırılmasını; Timur Bey ve avnesinin silahlı bir eylemi yahut Ergani'yi ele geçirme girişimi meydana gelirse bu girişime müdahale etmesine dair 5. Topçu Alay Kumandanlığına emir vermişti.⁶⁷

Timur Bey'in bu girişimi, Millî aşireti reisi Mahmud Bey ile diğer kardeşi Halil Abdurrahman Bey ve diğer ilgililere de 13. Kolordu Kumandanlığına tebliğ edilmişti. Gelişmelerden haberdar olan aşiret reisi Mahmud Bey, kardeşi nezdinde Ergani'ye bir adam göndererek geri çekilmesini ve el koyduğu emvali tamamen sahiplerine iade etmesini istemişti. Kolordu kumandanlığına ise devlete namus sözüyle bağlılığını bildirerek teminat veren Mahmud Bey, böyle bir girişimi asla tasvip etmediğini ifade etmiş ve kardeşine haber yolladığını ifade etmişti.⁶⁸

Buna rağmen Timur Bey'in henüz hareketini sonlandırmadığı için 13. Kolordu Kumandanlığına bazı tedbirlerin alınmasını zaruri gömüştü. Bu doğrultuda Ergani'deki 5. Topçu Alay Kumandanlığına gönderilen 1 Haziran 1919 tarihli emirde; Millî aşireti reisi Mahmud Bey'in kardeşlerinin bir yandan Ergani bir yandan da Siverek civarında yaptıkları seyahat ve icraatların siyasi bir isyan mahiyetinde olabileceği; dolayısıyla Timur Bey ve avneslerinin yakalanmasının, bölgenin ve halkın kargaşa ortamından korunması bakımından elzem olduğu dile getirilmişti. Alınacak askerî tedbirler kapsamında;

- Elazığ'dan Diyarbakır'a görevlendirilen bir süvari bölüğünün (12. Süvari Alayı 1. Bölük) Ergani'ye intikal etmesi,

- Bu süvari bölüğü ile bölgedeki jandarma unsurlarının da katılımıyla 5. Topçu Alay birliklerinin mümkün olduğu kadar fazla süvariye sahip olmasının sağlanması,

- 5. Topçu Alay Kumandanı emrindeki bu birliklerin Millî aşiretinden Timur Bey ile iş birliği içinde olduğu ve ona destek veren ağaları tutuklayarak Diyarbakır'daki kolordu karargâhına göndermesi,

- Ayrıca bu kişilerin ahaliden gasp ettiği malların da geri alınması emredilmişti.⁶⁹

13. Kolordu Kumandanlığının müteakip emrinde ise;

- Takviye olarak Elazığ'daki 15. Piyade Alayından bir taburla iki makineli tüfeğin de Ergani'ye yola çıkartıldığı ifade edilerek;

- Ergani Maden Sancağının merkezi olan Maden'de bulunduğu ihbar olunan Timur Bey ve adamlarının yakalanması,

67 ATASE, İSH, 340/10 AC.

68 ATASE, İSH, 340/12 AA.

69 ATASE, İSH, 340/11 AA.

Mütareke/Millî Mücadele Döneminde Ergani'deki (Ergani Madeni) Siyasi Ve Askerî Gelişmeler

- Bu manada 5. Topçu Alayı emrindeki süvari bölüğünden mümkün olduğunca fazla atlı birlik hazırlayarak bir baskınla bu şahısların tutuklanması ve gerektiğinde ateş edilerek zorla derdest edilmeleri,

- Köylüleri tehdit ederek mallarını yağmalayan ağaların da tutuklanıp hapsedilmesi,

- Köylülerden gasp edilen malların iade edilmesi işi için de kaymakamlıktan jandarma ve memur istenmesi uygun görülmüştü. Bu emirlere rağmen mülki idaredeki görevliler Mahmud Bey'in sadakatinden bahisle emirleri uygulamada tereddüt göstermişlerse de 13. Kolordu Kumandanı Albay Cevdet Bey;

- İngiliz Binbaşı Noel'le görüştüktan sonra Timur Bey'in bu eylemlere giriştiğine şüphe olmadığını, bu açıdan muhtemel isyan girişiminin büyük sıkıntılara yol açabileceğini vurgulamış;

- Ergani ve Siverek'te meydana gelebilecek isyan hadisesine karşı tereddütsüz bir şekilde tedbirleri uygulamanın, yani mazlum halkı emniyet altına alarak asayiş sağlamanın gerekli olduğunu belirtmişti.⁷⁰ Neticede Timur Bey'in girişimi, 13. Kolordu Kumandanlığının bir yandan Ergani'deki Topçu Alayını takviye ederek askerî açıdan tedbirler alması, diğer yandan da aşiret reisi ve Timur Bey'in ağabeyi Mahmud Bey vasıtasıyla engellenmesini istemesi sayesinde sona erdirilmişti.

D. Ergani ve Maden Halkının İşgallere Karşı Tutumu

Ergani halkı, Mütareke ve Millî Mücadele döneminde devlete sadakat göstermişti. Bu durum, asayiş olaylarının diğer komşu bölgelere göre Ergani'de daha az olmasıyla da görülebilecek mahiyettedir. Zira Millî aşiretinden Timur Bey'in girişiminde ona destek veren yerel bazı ağaların dışında bölge halkı bu hadiseden mağdur olmuştu. Ayrıca bu girişim dışında Ergani'de belgelere ve kolordu harekât raporlarına yansıyan kayda değer kitlesel-büyük asayiş hadiselerinin vuku bulmadığı görülmektedir. Hatta öyle ki Diyarbakır Vilayeti Polis Müdüriyeti tarafından hazırlanan Aralık 1919 tarihli rapora göre Diyarbakır'ın birçok bölgesinde asayiş ihlalleri ve suç vakaları görülmüşken Ergani Madeni Sancağında herhangi bir suç kaydı dahi bulunmamaktaydı.⁷¹

Devlete sadakat konusunda emsal yerlerden biri olan Ergani ve Maden halkı, Anadolu'da başlayan Millî Mücadele Hareketi'ne de ilgi göstermişti. Esasında bu süreçte vilayet merkezi olan Diyarbakır'daki Kürtçülük cereyanı nedeniyle Erzurum Kongresi'ne ve Sivas Kongresi'ne bölgeden delege gönderilemese de Sivas Kongresi için Diyarbakır delegesi seçilen İhsan Bey, kongrenin tamamlanmasını müteakip Eylül 1919'da Sivas'a gitmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştü.⁷²

İhsan Bey'in Sivas'tan dönüşüyle birlikte Sivas Kongresi'nde tek çatı altında birleştirilen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesi aktif

70 ATASE, İSH, 340/11 AB, 11 AC.

71 O. Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*, s.59.

72 Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi Millî Mücadele Tarihi II*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s.131-133.

Haddizatında bu dönemde bölgede Kürtçülük de bir karşılık bulmamıştı. Zira Ergani Sancağının merkezi olan Maden nüfusunun 46.500 kişi olduğu; bunlardan 35.700'ünün yani 4/3'ünün Türk olduğu Kazım Paşa'nın (buraya uğradığı 1918 yılındaki duruma atfen) dönemi anlatan eserinde ifade edilmiştir. Bkz. Kazım Karabekir, *Birinci Dünya Harbi'ni Nasıl İdare Ettik?*, C.3, İstanbul, Emre Yayınları, 1994, s.30.

hale getirilmişti.⁷³ Aynı şekilde Ergani Madeni Sancağında da Cemiyet'in şubesi açılmış ve bölge halkını bilinçlendirmeye başlamıştı. İhsan Bey, Sivas'tan Diyarbakır'a dönerken yol üzerinde Ergani'ye uğradığını ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubesini kurduğunu belirtmektedir.⁷⁴ Bununla birlikte Ergani'deki teşkilatlanma çalışmalarının, henüz İzmir'in işgalinin ortaya çıkardığı tepkiyle birlikte Belediye Reisi Yusuf Efendi başkanlığında şehri ileri gelenleri tarafından başlatıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁵

Ergani Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin faaliyete geçmesiyle bölge halkının milli duyarlılığı artmış; bu minvalde kısa bir müddet sonra güney illerinde vuku bulan Fransız işgaline karşı Ergani halkı güçlü bir tepki göstermişti. Fransız ordusu içerisinde önemli bir yekûnu oluşturan Ermeni askerlerinin Maraş başta olmak üzere işgal edilen bölgelerdeki Türk-Müslüman halka yönelik katliam ve mezalimleri; Ergani halkını oldukça rahatsız etmiş, tepkisine neden olmuştu. Nitekim sancak merkezi Maden'deki halk tarafından, Fransızların kıskırtmasıyla Maraş'ta meydana gelen Ermeni olaylarına karşı Sadaret makamı aracılığıyla Fransa'ya, İtilaf devletlerine ve diğer Avrupa ülkelerine hitaben protesto telgrafı gönderilmişti.⁷⁶ Ergani Madeni Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de Fransız işgaline karşı *-Ergani Cemiyet Reisi Salâhi Bey imzalı-* Ankara'ya gönderdiği 11 Şubat 1920 tarihli telgrafla, İtilaf devletleri nezdinde işgali protesto ettiklerini bildirmişti.⁷⁷

E. Mebus (Millîvekili) Seçimlerinde Ergani Madeni Mebusları

Millî Mücadele Hareketi'nin başlaması ve Sivas Kongresi'nden sonra etkinliğini artırması karşısında Damat Ferit Paşa Hükûmeti istifa etmiş ve yerine Ali Rıza Paşa Hükûmeti kurulmuştu. Yeni Hükûmet, Millî Mücadele Hareketi'ne ılımlı yaklaşmış olup hareketin icra organı olan Heyet-i Temsiliye ile de ilişkiler kurmuş; bu minvalde 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Amasya Görüşmeleri icra edilmişti. Burada alınan en önemli kararlardan biri de Mütareke'nin ilk aylarında (Aralık 1918) kapatılan Meclis-i Meb'ûsanın yeniden açılması ve bunun için de mebus seçimlerinin yapılmasına yönelik olmuştu.⁷⁸ Neticede yapılan seçimleri müteakip 12 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Meb'ûsanı İstanbul'da yeniden toplanmıştı.⁷⁹ Bu mecliste Ergani Maden Sancağından seçilen 2 mebus bulunmaktaydı ki bunlar Rüştü Bey (Bulduk) ile Kadri Bey'di.⁸⁰

73 Haluk Selvi, Bülent Cırık, "Millî Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.9, S.1, 2014, s.225-228.

74 Yusuf Kenan Haspolat, "Millî Mücadelede Diyarbakır İlçeleri", 9. Yansı, https://www.academia.edu/59819281/M%C4%B0LL%C4%B0_M%C3%9CCADELEDE_D%C4%B0YARBAKIR_%C4%B0L%C3%87ELER%C4%B0?from_sitemap=true&version=2, [12.10.2022 tarihinde erişildi]; O. Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*, s.282.

75 Ergani Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerine ilişkin bkz. O. Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*, s.208.

76 *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi* (Bundan sonra "BOA" olarak kısaltılacaktır), *Hariciye Siyasi (HR, SYS)*, 2544-6/24-25.

77 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S.128, Yıl:61, Ocak 2012, Belge 76, s.221-223; O. Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*, s.154-155.

78 Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, 10. bs., C.1, yay. haz., Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1970, s.242-248; Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına*, 3. bs., İstanbul, Kronik Yayınları, 2008, s.279-288; Hikmet Özdemir, *Amasya Belgelerini Yeniden Okumak*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010, s.80-85, 159-161, 178-186;

79 *Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, yay. haz., Fahri Çoker ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, C.1, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1994, s.24.

80 A. Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri*, s.55-58; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar III*, C.3, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.11-14; Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s.295.

Mütareke/Millî Mücadele Döneminde Ergani'deki (Ergani Madeni) Siyasi Ve Askerî Gelişmeler

Bu meclis, Millî Mücadele'nin hedef programını ortaya koyan Mîsâk-ı Millî'yi kabul etmiş; İngiliz ve Fransızların işgal planları ile Kürt ve Ermenilerin bölücü projelerine karşı çıkmıştı. Bu aşamada Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi ivme kazanmış; işgallere karşı bilfiil silahlı mücadele başlamış; bunun üzerine İtilaf devletleri Millî Mücadele Hareketi'ni etkisiz hale getirmek amacıyla 16 Mart 1920'de başkent İstanbul resmen işgal etmişti. İşgal güçleri akabinde de meclise baskın yaparak bazı mebusları tutuklanmıştı.⁸¹ Yaşananlar karşısında Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920 tarihinde tüm kolordulara ve mülki makamlara gönderdiği yazıda, Ankara'da yeni bir meclisin toplanacağını bunun için de her sancaktan mebusların seçilerek Ankara'ya gönderilmesini istemişti.⁸² Böylece yapılan yeni seçimler sonucunda 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılmış olup Meclise Ergani Maden bölgesinden de mebuslar seçilmişti.⁸³

Ergani Mebuslarından 5'i Ahmet Nüzhet Bey (Saraçoğlu), Ali Sırrı Bey (Özata), Hakkı (İbrahim) Bey (Akgün), Mahmud Bey (Sığnak) ve Mehmet Emin Bey Ankara'ya giderek Meclis'e katılmışlardı. Bunun yanı sıra Kazım Vehbi Bey'in istifa etmesi üzerine yerine seçilen Ali Şefik Bey, Salih Efendi ve Memduh Bey, mebus seçtikleri halde Ankara'ya giderek meclise katılım yapmadıkları için mebuslukları düşürülmüştü. Ayrıca İstanbul'da kapatılan Meclis-i Meb'ûsan mensuplarının da Ankara'daki yeni meclise katılabilecekleri ilan edilmiş olup 2 Ergani Mebusunun da Ankara'daki meclise katılması beklenmişti. Bunlar Rüştü Bey (Bulduk) ile Kadri Bey olup Rüştü Bey Ankara'ya gelerek TBMM'ye katılmış, Kadri Bey ise Ankara'ya gelmediği için mebusluğu düşmüştü.⁸⁴ Böylece Birinci Meclis'te Ergani Madeni'ni temsilen 6 mebus görev yapmıştı.

Birinci Meclis'in yasama döneminde Ergani Madeni Sancağı mebuslarından özellikle Ali Sırrı Bey'in mecliste etkin bir şekilde faaliyet gösterdiği, komisyonlarda yer aldığı görülmektedir. Sırrı Bey'in Meclis Riyasetine sunduğu önergelerden biri; Ergani Madeni Sancağı merkezinin yeniden Osmaniye'ye yani Ergani'ye nakledilmesine, Palu'nun da sancak (liva) haline dönüştürülmesine ilişkin olmuştur. Sırrı Bey'in Palu'nun sancak haline getirilmesi teklifi bir diğer Ergani Mebusu Rüştü Bey tarafından da önerge olarak verilmişti.⁸⁵ Bu bakımdan adı geçen teklif yani Palu'nun sancak olması, Şubat 1921'de Heyet-i Vekile'nin aldığı bir kararla uygulamaya konulmuş; fakat bu defa da Ergani ve Maden iki ayrı kaza olarak Palu'ya bağlanmıştı.⁸⁶

Bir diğer Ergani Mebusu olan Mahmud Bey ise Ergani Madeni Sancağının kaza haline getirilerek Elazığ Vilayetine bağlanmasını ve Maden'de bulunan sancak merkezinin de Palu'ya nakledilmesini; ayrıca Ergani'nin (Osmaniye) yerine Oğuz ismiyle bir kaza kurulmasına yönelik bir önerge sunmuştu.⁸⁷ Neticede Ergani (Osmaniye) ve Maden'in (Ergani Maden Sancağı) idari statüsü verilen önergelerin de etkisiyle bölgenin idari yapısı -19. yüzyılda olduğu gibi- birkaç defa değişikliğe uğramıştı.⁸⁸ En nihayetinde 20 Nisan 1924 tarihinde çıkartılan yeni bir kanunla Ergani ve Maden birbirinden tamamen ayrılarak Maden Elazığ Vilayetine bağlı bir ilçe, Ergani ise Diyarbakır'a bağlı bir ilçe halinde teşkilatlandırılmıştı.⁸⁹

81 A.F. Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya*, s.123-124.

82 K. Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, s.413-423.

83 *Parlamento Tarihi*, C.1, s.39; A. Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri*, s.73-102;

84 *Parlamento Tarihi*, C.3, s.351-361; Ş. Yedek, "Millî Mücadele Dönemi Vilayeti Ergani Madeni...", s.677-678;

85 Ş. Yedek, "Millî Mücadele Dönemi Vilayeti Ergani Madeni...", s.679-681.

86 *BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) Fonu*, 30-18-1-1/2-37-5.

87 Ş. Yedek, "Millî Mücadele Dönemi Vilayeti Ergani Madeni...", s.682.

88 Ş. Yedek, "Millî Mücadele Dönemi Vilayeti Ergani Madeni...", s.686.

89 E. Durmuş, "Ergani İlçesi'nin Coğrafyası", s.90.

F. Fransızların Ergani'ye Yönelik İlgisi ve Ergani Madenleri

Ergani Maden Sancağının belli başlı yerlerinde zengin bakır madenleri bulunmaktadır. Bu madenlerin Anadolu'nun en zengin bakır yatakları olduğu; ayrıca bölgede bakır dışında altın, gümüş ve kurşun gibi önemli maddelerin de bulunduğu ifade edilmektedir.⁹⁰ Bölgenin esas madeni olan bakır madenlerinin milattan önceki tarihlerinden beri bilindiği ve işletildiği, Maden'in bir şehir olarak kurulup gelişmesi ve nüfusunun artmasının buradaki bakır ocaklarının işletilmesiyle olduğu,⁹¹ Osmanlı idaresi döneminde de 5 önemli maden yatağının bulunduğu takip edilmektedir.⁹² Ancak madenlerden bakır çıkartılması, 18. yüzyılın son çeyreğine kadar kısıtlı imkânlarla ve yerel bazda gerçekleşmiştir. Devletin bölgedeki bakır cevherlerinin önemine vakıf olup buraya yönelik icraata başlaması ise 1775 yılında "Maadin-i Hümayun Emâneti"nin kurulmasıyla olmuştur. Böylece bölgedeki bakır ocakları düzenli olarak faaliyete geçmiş ve bir süre "emanet" usulüyle işletilmiştir. Madenler, 1850'den sonra tamamen devlet kontrolüne alınmış; 19. yüzyıl başlarından itibaren de Alman uzmanların gözetiminde bakır çıkartılmasına devam edilmiştir.⁹³

Ergani Madeni'ndeki yoğun bakır cevheri, büyük devletlerin de ilgisini çekmiş; özellikle Fransızlar bölgedeki madenlerle ilgilenmiştir. Nitekim ABD'li Amiral Chaster'in Ergani Madenlerini de içine alan geniş bir bölgede imtiyaz talebi ve bu kapsamdaki hayata geçirilmek istenen "Chester Projesi", özellikle bölgeye yönelik emeller besleyen Fransa'nın notalı tepkisine neden olmuştur.⁹⁴ 1913 yılında ise Ergani bakır madeninin imtiyazı ve bölgeden geçecek demiryolu ile ilgili Fransızlar ve Almanlar arasında büyük bir rekabet olmuş ve bu belirsizlik sürerken Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Savaş başladığında Osmanlı Devleti, yabancılara verilmiş olan ve iktisadi, mali vd. imtiyazları içeren kapitülasyonları kaldırdığını açıklamış; bu sayede adı geçen devletlerin madenlerden imtiyaz elde etme girişimi de akim kalmıştır.⁹⁵

Birinci Dünya Savaşı başladığında, erkeklerin seferberlik kapsamında orduya katılmaları yüzünden bakır ocakları da bir müddet faaliyetlerine ara vermiştir.⁹⁶ Ancak 1916 yılında Ergani'deki madenlerin işletilmesi sorumluluğu askerî maksatlarla Harbiye Nezaretine verilmiştir.⁹⁷ 1917 yılında ise Alman uzmanlar bölgeye gelerek bakır madenlerinin çıkartılması noktasında hem danışmanlık yapmış hem de çıkartılan bakırın yaklaşık yarısını belli bir fiyattan satın almışlardır.⁹⁸

Bu süreçte Ergani Maden bölgesinde incelemelerde bulunan Kazım Paşa'nın (Karabekir) gözlemlerine göre savaş öncesi dönemde bölgedeki bakır madenlerinde yılda 1-1.5 milyon ton arası bakır çıkartılmakta ve Tokat'a gönderilerek burada tasfiye olunmaktaydı.⁹⁹ Ayrıca Samsun ve İskenderun limanları vasıtasıyla başta İngiltere olmak üzere Avrupa'ya saf bakırın ihracatı gerçekleştirilmekteydi.¹⁰⁰

90 Söhrap Mustafayev, "Cumhuriyet Dönemi Madencilik Politikaları ve Ergani Bakır Madenleri İşletmesi (1923-1960)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2022, s.3-5.

91 Ali Yiğit, "Maden (Ergani Madeni) Kasabası'nın Kuruluş, Gelişme ve Fonksiyonları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.1-2, 1995, s.321; E. Durmuş, "Ergani İlçesi'nin Coğrafyası", s.86.

92 Ergani madenleri, önemi ve fonksiyonu, çıkartılan bakır miktarı vb. hususiyetlerle ilgili detaylar için ayrıca bkz. Ersoy Zengin, "Ergani Bakır Maden-i Hümayunu (1900-1918)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.22, S.2, Haziran 2018, s.933-942.

93 A. Yiğit, "Maden (Ergani Madeni) ...", s.321, 333-334.

94 S. Mustafayev, "Cumhuriyet Dönemi Madencilik ...", s.10-11.

95 E. Zengin, "Ergani Bakır Maden-i Hümayunu ...", s.951-952.

96 A. Yiğit, "Maden (Ergani Madeni) ...", s.321; S. Mustafayev, "Cumhuriyet Dönemi Madencilik ...", s.12.

97 E. Zengin, "Ergani Bakır Maden-i Hümayunu ...", s.952.

98 K. Karabekir, *Birinci Dünya Harbi'ni Nasıl İdare Ettik?*, s.33-34.

99 K. Karabekir, *Birinci Dünya Harbi'ni Nasıl İdare Ettik?*, s.32.

100 E. Zengin, "Ergani Bakır Maden-i Hümayunu ...", s.943-945.

Mütareke/Millî Mücadele Döneminde Ergani'deki (Ergani Madeni) Siyasi Ve Askerî Gelişmeler

Neticede savaşın sonlarına doğru Ergani bakır madenlerinin yeniden işlevsel hale getirilmesi maksadıyla yeni bir adım atılmıştı. 14 Ağustos 1917 ve 8 Ağustos 1918 tarihli sözleşmelere göre madenlerin mülkiyeti devlete ait olmak koşuluyla sondaj ve imtiyazı milli sermayeli bir banka olarak kurulan İtibar-i Milli Bankasına devredilmişti. Ancak bankanın gerekli sermayeyi temin edememesi ve mütareke şartlarının da etkisiyle 1919 yılı ortalarında yapılan sözleşme feshedilmek durumunda kalınmıştı.¹⁰¹ Esasında bu periyotta madenlerle ilgili daha büyük bir tehlike ve belirsizlik mevcuttu.

Bu tehlike, Mondros Mütarekesi sonrası Anadolu'nun güneyini İngilizlerle birlikte işgal eden Fransızlar da bir kez daha madenlerin imtiyazını almayı hatta bu defa bilfiil bölgeyi ele geçirmeyi düşünmüşleriydi. Gerçekten de Fransızların Ergani Madeni'ne yönelik hem masada hem sahada teşebbüsleri görülmüştü. Bu bağlamda İstanbul'daki Fransa'nın Fevkalade Komiseri, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bir nota (24 Mayıs 1919 tarihli) göndererek Ergani bakır madenlerinin incelenmesi için yakın zamanda bir Fransız heyetinin bölgeye gönderilmesinin planlandığını belirtmiş; yapacakları incelemede heyete gerekli kolaylığın sağlanmasıyla ilgili mülki idareye emir verilmesini istemişti. Hariciye Nezareti de konuyu Dâhiliye Nezareti'ne iletmışti.¹⁰² Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır Vilayetine gönderilen 4 Haziran 1919 tarihli emirde; Hariciye Nezareti'nin notada belirttiği hususlar vurgulanarak Ergani bakır madenine gelecek Fransız heyetine gerekli kolaylığın sağlanması istenmişti.¹⁰³

Fransızların bölgedeki girişimleri ilerleyen aylarda devam etmişti. 5. Tümen Kumandanı Yarbay Mehmet Kenan Bey'in (Korgeneral Dalbaşar) 13. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği 8 Eylül 1919 tarihli raporda; trenle Mardin'e gelen Fransız subayların, Ergani madenlerinin keşfi için bölgeye geldiklerini belirttiklerini ifade etmişti.¹⁰⁴

Fransızların bölgeye yönelik girişimleri, bölgenin güneyini işgal ettikleri dönemde (Kasım 1919'dan itibaren) devam etmişti. Bu manada İngiliz ve Fransız orduları Urfa-Antep-Maraş, Cezîre, Halep ve Suriye gibi bölgeleri el değiştiren Fransızlar, Diyarbakır-Ergani hattını kendi nüfuz alanına bırakılan yerler olarak gördüğünden buraları işgal etme planları belirginleşmişti.¹⁰⁵ Fransızların, kendi açısından bu konudaki dayanakları ise İngiltere ve Fransa arasında yapılan bilhassa Sykes-Picot, Suriye İtilafnamesi, San-Remo'da imzalanan Üçlü Ekonomik Anlaşma ve Sevr gibi paylaşım projeleri idi.¹⁰⁶ Özellikle hem Sevr Anlaşması şartlarının belirlendiği hem de Ekonomik Anlaşma'nın kararlaştırıldığı San-Remo Konferansı'nda Ergani-Maden hattı Fransız nüfuz bölgesine bırakılmaktaydı.¹⁰⁷

Fakat Sevr Anlaşması ve diğer paylaşım projeleri Ankara Hükûmetince reddedildiği gibi İstanbul'da da meclis kapalı olduğu için parlamento onayından geçmemiş ve padişahın da imzasına sunulmadığı için yürürlüğe girememişti. Esasında anlaşmanın pratikte uygulanacak imkânı da yoktu.¹⁰⁸

101 S. Mustafayev, "Cumhuriyet Dönemi Madencilik ...", s.12-13; E. Zengin, "Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu ...", s.952; A. Yiğit, "Maden (Ergani Madeni) ...", s.321, 333-334.

102 BOA, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR, HMŞ, İŞO), 221/32.

103 BOA, Dâhiliye Şifre (DH, ŞFR), 100/20.

104 ATASE, İSH, 399/110 DİA.

105 R. Yaşar Büyükoğlu, *Millî Mücadele Döneminde Güneydoğu Anadolu*, Bursa, Ekin Yayınları, 2012, s.135.

106 Harry N. Howard, *Türkiye'nin Taksimi Bir Diploması Tarihi (1913-1923)*, çev., Salih Sabit Togay, yay. haz., Mustafa Çufalı, Veysel K. Bilgiç, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, s.242-251, 323; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 5. bs., İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2017, s.188; Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe Misâk-ı Millî'den Lozan'a Dış Politika*, 5. bs., İstanbul, Küre Yayınları, 2014, s.116-121.

107 Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele*, C.2, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, s.488.

108 Mustafa Budak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Politika*, İstanbul, KTB Yayınları, 2020, s.266-268; Salahi R. Sonyel, *Kaygılı Yıllar Gizli Belgelerle Kurtuluş Savaşının Perde Arkası*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2012, s.158-159.

Öte yandan Millî Mücadele'nin başarıyla devam etmesi üzerine İtilaf devletleri Şubat 1921'de TBMM temsilcilerini Londra Konferansı'na davet etmişlerdi. TBMM/Ankara Hükümetini temsilen Londra'ya giden Bekir Sami Bey ile Fransız temsilcisi Briand arasında bir anlaşma imzalanırsa da bu anlaşma TBMM tarafından kabul edilmemişti. Bunun üzerine Mart ve Ağustos aylarında (1921) Fransızlar tarafından iki farklı anlaşma taslağı hazırlanmıştı. Bu taslaklarda da Ergani Madeni'ndeki bakır madenleri imtiyazının bir Fransız sermaye grubuna verilmesi hususu yer almıştı.¹⁰⁹ Fakat Fransızların bilhassa ekonomik sömürge durumunu devam ettirmeyi amaçlayan ve sınır önerileri de kabul edilemez bulunan anlaşma taslakları bir kez daha TBMM tarafından reddedilmişti.

Yine de iki taraf arasında bir müddet devam eden müzakerelerden sonra bir uzlaşmaya varılmış ve 20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnâmesi imzalanarak Türkiye-Suriye sınırı belirlenmişti. Fransızların *-yukarıda zikredilen ve önceki anlaşma taslaklarında yer verdikleri-* Ergani bakır madenlerinin imtiyazını almasını öngören herhangi bir madde bu anlaşmada yer almamıştı. Ancak Ankara İtilafnâmesi'ni imzalayan Türk ve Fransız temsilciler arasında anlaşma metnine ek bazı mektuplar teati edilmişti. Mektuplardan birinde Ergani madenleri ve Adana'da bir pamuk işletmesi konusunun Türkiye tarafından incelenecek olduğu belirtilmişti.¹¹⁰ Şüphesiz, Ankara İtilafnâmesi'ne göre Türkiye-Suriye sınırı da geçici olarak belirlenmiş olduğundan Türkiye'nin beklentisi sınır konusunun nihai barış konferansında yeniden ele alınacağı idi. Lakin Lozan görüşmelerinde sınır konusunda herhangi bir değişiklik olmadığı için Türkiye de Ergani'deki bakır madenleri konusunda Fransızlara herhangi bir imtiyaz verme yoluna gitmemişti.¹¹¹

Neticede Millî Mücadele Hareketi hem askerî hem de siyasi olarak neticelendirilmiş ve bu sayede Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Gerek cumhuriyetin ilanı öncesi gerekse sonrasında (1922-1924 aralığı) Ergani bakır madenlerinin çıkartılması ve işletilmesiyle ilgili belirsizlik durumu devam etmekteydi. ABD sermayeli Chester Projesi yeniden gündeme gelse de bir öncekinde olduğu gibi somut bir sonuç elde edilememişti.¹¹²

Yine bu dönemde Ergani'deki madenlerin işletilmesi için İtalyanların teşebbüste bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira 13 Haziran 1923 tarihli belgeye göre Ergani Madeni'ndeki bakırları İtalyan vatandaşı Mösyö Debeyan'ın satın aldığı ve bu konuda yapılan anlaşmayı imzalamak için Ankara'ya geleceği bildirilmişti.¹¹³ Bu konuda tamamlayıcı bir bilgi edinilemese de İkinci Meclisin açılmasıyla Ergani mebusları tarafından verilen önerelerde madenlerin işletilmesine yönelik teklifler yer almıştı. Madenlerin geleceğine ilişkin 1924 yılına kadar kayda değer bir gelişme olmasa da 1924 yılında devlet desteğiyle ve İtibar-i Milli Bankası aracılığıyla "Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi" kurulmuş ve 1925 yılında faaliyetlerine başlamıştı. Böylece bakır madenlerinin yeniden etkin bir şekilde çıkartılarak ekonomik değerinden istifade edilmesi mümkün olmuştu.¹¹⁴

109 Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri (Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.108-115.

110 B. Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde*, 144-148.

111 S. Mustafayev, "Cumhuriyet Dönemi Madencilik ...", s.13.

112 S. Mustafayev, "Cumhuriyet Dönemi Madencilik ...", s.18-27.

113 BOA, *Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı*, (HR, İM), 30/5.

114 E. Zengin, "Ergani Bakır Maden-i Hümayunu ...", s.952-953; S. Mustafayev, "Cumhuriyet Dönemi Madencilik ...", s.26-30; Ö. Demir, "Ergani-Maden Bakır İşletmesi Tarihi", s.11-22.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup ayrılmasıyla imzaladığı Mondros Mütarekesi, Ergani'nin de dâhil olduğu Güneydoğu ve çevresini çeşitli risk ve tehditlere maruz bırakmıştır. Ergani ve Maden bölgesinin, stratejik konumu ve bakır madenlerinin bulunması itibarıyla tarihi süreçte ehemmiyeti haiz bir yer olduğu; bu önemine binaen Ergani'nin geleceğinin Mütareke ve Millî Mücadele sürecinde de kritik bir durum arz ettiği görülmektedir. Bu müddet zarfında bir yandan Ergani'nin de dahil olduğu bölgeye yönelik İngiliz ve Fransızların işgal girişimleri vuku bulmuştur ki Fransızların Ergani'deki madenler dolayısıyla bölgeye özel ilgi gösterdiği tespit edilmiştir. Haddizatında Birinci Dünya Savaşı ve mütareke sonrası paylaşım planlarında da Ergani'nin de dâhil olduğu bölgenin Fransa'nın payına bırakılmasının da bunda etkili olduğu ifade edilebilir.

Diğer yandan Ermeni ve Kürtlerin bölgeye yönelik talepleri ve faaliyetleri bölgenin geleceğini yakından ilgilendirdiği takip edilmektedir. Tüm bunlara karşı bölgesinde önemli bir sorumluluk üstlenen Diyarbakır merkezli 13. Kolordu Kumandanlığının gerekli tedbirleri alarak zikredilen proje ve girişimleri bertaraf etmeye çalıştığı tespit edilmiştir. Bu süreçte Kolordu mıntıkasına dâhil olan Ergani de başta topçu teşkilatı olmak üzere 13. Kolordu'nun çeşitli askerî faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu yönüyle Ergani'nin askerî unsurların konuşlanma, intikal, ikmal ve depolama gibi icraatlarında önemli bir rol üstlendiği değerlendirilmektedir.

Yine mezkûr dönemde Ergani de çeşitli siyasi gelişmeler de olduğu görülmektedir. Bu manada Millî aşiretinin neden olduğu asayiş sorununun, 13. Kolordu'nun Ergani'de konuşlu 5. Topçu Alayı vasıtasıyla uyguladığı tedbirlerle bertaraf edildiği tespit edilmiştir. Millî Mücadele Hareketi'nin ivme kazanmasıyla Ergani hem Osmanlı Meclis-i Mebusanı hem de Ankara'daki Büyük Millet Meclisi için olmak üzere iki mebus seçimi gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda Sivas Kongresi sonrası kurulan Ergani-Maden Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aracılığıyla; işgallere, bilhassa Fransız işgaliyle birlikte vuku bulan Ergani mezalimine karşı önemli bir tepki gösterdiği takip edilmektedir.

Bölgedeki zengin bakır madenleri nedeniyle bu periyottaki Ergani'nin uluslararası arenada politik müzakerelerde de adının geçtiğini belirtmek mümkündür. Bu kapsamda Fransa, bir yandan Sevr-Üçlü Ekonomik Anlaşma ile bakır madenlerini kendi uhdesine almaya; diğer yandan da TBMM ile görüşmelerinde bu talebini kabul ettirmeye çalışmıştır. Ancak bu konuda taviz verilmemiş; Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasıyla Ergani bakır madenleri yerli sermaye ve imkânlarıyla çıkartılmaya başlandığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Ergani'nin mütareke sürecinde ortaya çıkan kaotik şartlardan mütevellit çok yönlü siyasi ve askerî gelişme ve faaliyetlere sahne olduğu görülmektedir. Bu kapsamda elde edilen bulgulara göre Ergani'de;

- Askerî açıdan 13. Kolordu Kumandanlığının sahadaki varlığı,
- Demografik açıdan Ergani halkının Millî Mücadele'ye destek olup işgallere karşı çıkması,
- Siyasi açıdan Ergani'nin Ankara'da açılan TBMM'ye mebuslar seçip göndermesi ve Ankara'dan gelen talimatları uygulaması Ergani'deki millî menfaatlerin korunmasını temin edebildiği saptanmıştır. Bu açıdan TBMM Hükûmeti ile Millî Mücadele'nin başarıyla neticelendirilmesi sayesinde Ergani dâhil tüm bölgedeki milli menfaatlerin korunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Görüldüğü üzere konunun ihtiva ettiği dönem ve bu süreçte bölgede meydana gelen faaliyetler, Ergani'nin ayrıntılı bir şekilde ele alınmasını önemli hale getirmiştir. Bu kapsamda başta özgün arşiv belgeleri olmak üzere konuya dair telif incelemelerin de katkısıyla Ergani'deki faaliyetler ele alınmış; ortaya çıkan bulgular, karşılaştırmalı bir şekilde neden-sonuç ilişkisi içerisinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece Millî Mücadele dönemine ilişkin bölgesel ve askerî çerçevede Ergani'nin vaziyeti ortaya konularak literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR, HMŞ, İŞO), 221/32.

Dâhiliye Şifre (DH, ŞFR), 100/20.

Hariciye Siyasi (HR, SYS), 2544-6/24-25.

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı, (HR, İM), 30/5.

Plan-Proje-Kroki Plan Projeler (PLN. p), 3066.

2. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) Fonu, 30-18-1-1/1-20-15; 30-18-1-1/2-37-5.

3. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi

İstiklal Harbi Fonu (İSH): 167/73; 184/173 AA, 173 AB; 192/85; 202/200, 200 AA; 266/4 AS, 266/5, 5 AA, 5 AF, 5 AH, 5 AU, 5 AV; 265/116 ACA, 116 AD; 340/2 AA, 2 ABA, 2 AH; 340/3 AOA, 3 APA, 3 AQA, 3 AY, 3 BH; 340/5 AT; 340/6 AD; 340/7 AD; 340/9 BB; 340/10 AC; 340/11 AA, 11 AB, 11 AC, 11 AH, 11 AI; 340/12 AA, 12 AJ; 342/4 AE, 4 AL, 4 AM; 342/5, 5 AA, 5 AG, 5 AUA; 398/4, 4 APA; 398/8 ADA; 399/110 DİA, 110 FYA, 110 FXA.

B. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S.4, Yıl:2, Haziran 1953.

Askerî Tarihi Belgeleri Dergisi, S.117, Yıl:53, Ocak 2004.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S.128, Yıl:61, Ocak 2012.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S.142, Yıl:67, Nisan 2018.

C. Kitabî Kaynaklar

1. Kaynak ve Başvuru Eseler

ATATÜRK, Kemal (1970), *Nutuk 1919-1920*, 10. bs., C.1, yay. haz., Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

Ahmet İzzet PAŞA (2017), *Feryadım İstiklal Harbinin Gerçekleri*, C.1-2, yay. haz., Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, 2. bs., İstanbul, Timaş Yayınlar.

BELEN, Fahri (2020), *Türk Kurtuluş Savaşı*, yay. haz. Enis Şahin 2. bs., İstanbul, Yeditepe Yayınları.

KARABEKİR, Kazım (1994), *Birinci Dünya Harbi'ni Nasıl İdare Ettik?*, C.3, İstanbul, Emre Yayınları.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad (1948), *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, Türk Devrim Enstitüsü Yayınları.

SABİS, Ali İhsan (1991), *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C.4, İstanbul, Nehir Yayınları.

SABİS, Ali İhsan (1991), *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C.5, İstanbul, Nehir Yayınları.

- TÜRKGELDİ, Ali Fuad (1984), *Görüp İşittiklerim*, 3. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi. (1999), *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3. bs., Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları.
- (1974), *Türk İstiklal Harbi - İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, C.6, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- (1975), *Türk İstiklâl Harbî İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919 - 2 Kasım 1923)*, C.7, Ankara, Genelkurmay ATASE Yayınları.

2. Tetkik-Araştırma Eserler ve Tezler

- AKŞİN, Sina (1998), *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C.2, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- BAŞAK, Tolga (2013), *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim - 30 Kasım 1918)*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- BOZAN, Oktay (2016), *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır 1918-1923*, Konya, Çizgi Kitabevi.
- BUDAK, Mustafa (2014), *İdealden Gerçeğe Misâk-ı Millî'den Lozan'a Dış Politika*, 5. bs., İstanbul, Küre Yayınları.
- BUDAK, Mustafa (2020), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Politika*, İstanbul, KTB Yayınları.
- BÜYÜKOĞLU, R. Yaşar (2012), *Millî Mücadele Döneminde Güneydoğu Anadolu*, Bursa, Ekin Yayınları.
- DEMİR, Özkan (2010), "Ergani-Maden Bakır İşletmesi Tarihi", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- DEMİREL, Ahmet (2010), İlk Meclis'in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler, İstanbul, İletişim Yayınları.
- DURMUŞ, Esen (2009), "Ergani İlçesi'nin Coğrafyası", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Edward J. Erickson (2009), *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kütü'l-Amâre ve Filistin Cephesi*, çev., Kerim Bağrıaçık, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,.
- ERDEHA, Kâmil (1975), *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, Remzi Kitabevi,.
- ERTÜRK, Yaşar (2007), *Doğu Güneydoğu ve Musul Üçgeni (1918-1923)*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- GÖKBİLGİN, Tayyip (2008), *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına*, 3. bs., İstanbul, Kronik Yayınları.
- GOLOĞLU, Mahmut (2006), *Sivas Kongresi Milli Mücadele Tarihi II*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- GÖYÜNÇ, Nejat (1994), "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul, s.469-472.
- Harry N. Howard (2018), *Türkiye'nin Taksimi Bir Diploması Tarihi (1913-1923)*, çev., Salih Sabit Togay, yay. haz., Mustafa Çufalı, Veysel K. Bilgiç, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HASPOLAT, Yusuf Kenan, "Millî Mücadelede Diyarbakır İlçeleri", 9. Yansı, https://www.academia.edu/59819281/M%C4%B0LL%C4%B0_M%C3%9CCADELEDE_D%C4%B0YARBAKIR_%C4%B0L%C3%87ELER%C4%B0?from_sitemap=true&version=2, [12.10.2022 tarihinde erişildi]

- KARACA, Taha Niyazi (2004), *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAŞIYUĞUN, Ali (2015), *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- MUSTAFAYEV, Söhrap (2022), "Cumhuriyet Dönemi Madencilik Politikaları ve Ergani Bakır Madenleri İşletmesi (1923-1960)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- ODYAKMAZ, Cevad (2013), *Mondros-Sevr ve Mudanya Lozan*, İstanbul, Togan Yayıncılık.
- ÖKE, Mim Kemal (2002), *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları.
- ÖZDEMİR, Hikmet (2010), *Amasya Belgelerini Yeniden Okumak*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- (1994), *Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, yay. haz., Fahri Çoker ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, C.1, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları.
- SELVİ, Haluk; CIRIK, Bülent (2014), "Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.9, S.1, s.205-231.
- SONYEL, Salahi R. (2012), *Kaygılı Yıllar Gizli Belgelerle Kurtuluş Savaşının Perde Arkası*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- TANSEL, Selahattin (2019), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TAŞ, Necati Fahri (2014), *Güneydoğu 1919 İtilaf Devletlerinin Güneydoğu Anadolu Aşiretleriyle İlişkisi*, İstanbul, Tarihçi Kitabevi.
- TURAN, Şerafettin (2017), *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 5. bs., İstanbul, Bilgi Yayınevi.
- TÜRKMEN, Zekeriya (2001), *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- URAL, Selçuk (2004), "6. Ordunun 13. Kolordu'ya Dönüştürülmesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XX, S.59, Temmuz, s.523-567.
- URAL, Selçuk (2004-2005), "Bir İngiliz Müdahalesi: General Allanby Notası", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.11, s.77-92.
- URAL, Selçuk (2005), "Mondros Mütarekesi Gereği 13. Kolordu'nun Silahsızlandırılması", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S.1, Yıl:1, Bahar, s.153-166.
- YAVUZ, Bige (1994), *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri (Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YEDEK, Şahin (2022), "Millî Mücadele Dönemi Vilayeti Ergani Madeni (Vali ve Milletvekillerinin Çalışmaları)", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018/Ankara) Bildiri Kitabı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YİĞİT, Ali (1995), "Maden (Ergani Madeni) Kasabası'nın Kuruluş, Gelişme ve Fonksiyonları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.1-2, s.319-343.
- ZENGİN, Ersoy (2018), "Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu (1900-1918)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.22, S.2, Haziran, s.933-959.

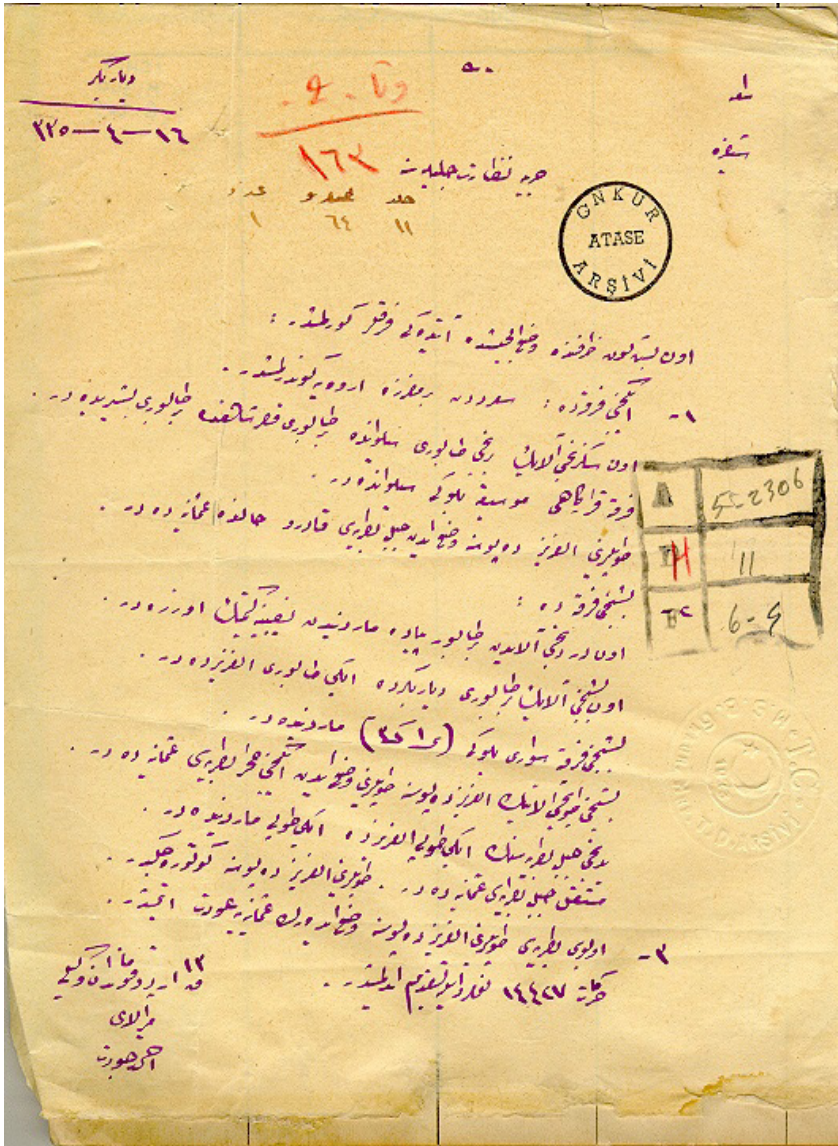
EKLER

EK 1: 5. Topçu Alayının Diyarbakır üzerinden Ergani'ye (Osmaniye) hareket ederek bölgede konuşlanmasına dair 13. Kolordu Kumandanlığının 20 Şubat 1919 tarihli emri - ATASE, İSH, 266/5 AH.

صحتیقه

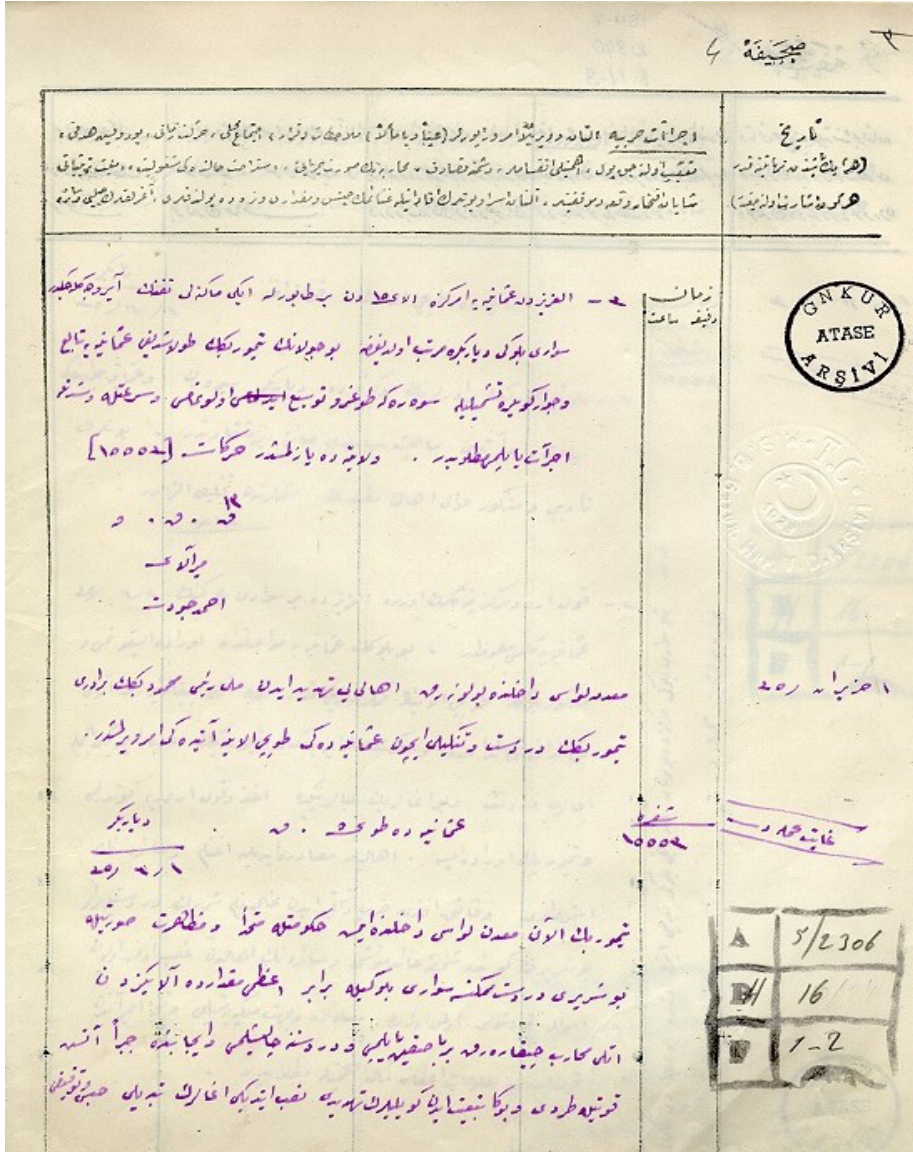
<p>اجراءات حربیه الفامه دور برتیار و وزیر (عینا و بامان) معالجه ت و ژاره و پنجاهی حرکت ثانی برودید هدی تفصیلاً و لزومی بول، ایشی انقاصید، دیکر نصابان، مارک صورت جرابی، استقامت عالی و کسوف، امنیت زنیانی سابقاً نامحار و بعد دوقصد، آلتا داسرا و برعکس فادایله قشاک جیش و مقیاری و زره ده بولند هدی و غیره لیکر ایله کتار</p>	<p>تاریخ هرایک بیله در زمانه قدر هرگز و اشارت اولد هدی</p>
<p>دیاربکر تزلزله بشقی قوه قومانده</p> <p>نقصیه ۴۴۵-۹-۰</p>	<p>زمانه ۲۴ شوال ۱۳۴۵</p> <p>ATASE ARŞİVİ</p>
<p>دیاربکرده فصد قطعات بارندرمه مقلده . دیاربکره حرکت ایله بشقی قوه آلوی و قاتلعه برقی لمابوری دیاربکرده برایشی کومه استقامت ایله کله مقلده عما بیز کیده مقلده و اوراده قالد مقلده . امری لیکر ایله آلوی قومانده مقلده بلیغ ایله مقلده . حرکات ۵۹۴۸</p> <p>بشقی قومانده کله هوت</p>	
<p>نقصیه دیاربکر تزلزله بشقی قوه قومانده</p> <p>۴۴۵-۹-۰</p>	<p>تاریخ ۲۴ شوال ۱۳۴۵</p>
<p>تاریخ ۲۴ شوال ۱۳۴۵</p> <p>۱- هیوانه خسته نایب آیلک کله کشته نقصیه قوه دور دیاربکره کیده مقلده و دیاربکرده قالد مقلده . مقلده بوخته هیوانه بجمود نایب برافضا ایله مقلده ۲- صانبه همه هیوانانله همه حرکت قدر فروخت معالجه بلیغ ایله فقط بولده براسنده کت مقلده . خسته قاصه سده هیوانه لری اردو لوازمه کله ایله مقلده . حرکات ۵۹۴۴</p> <p>بشقی قومانده کله هوت</p>	
<p>بشقی قومانده کله</p> <p>اوردیجه آیلک برقی و کله لیا برابره ۱۵۷۱ ، ۱۱۱۱ ، ۱۱۱۱ کله مقلده مقلده بمقلده ۱۸-۹-۴۴۵ ده مارومین مواصلته ایشله . بشقی قومانده کله مارومینه ۱۳۰ کوهوله جایی مازره نقصیه کله ۱۹-۹-۴۵ ده دیاربکره استقامتده حرکت ایشله . برابره و ده و لیکر ایله آلوی کله مقلده</p>	<p>A 4/8/87 D 9-16 E 5-8</p>

EK 2: 13. Kolordu birliklerinin konuş değişiklikleri ve bu kapsamda Ergani'deki Topçu birliklerin de hareketliliğine dair 13. Kolordu Kumandanlığının Harbiye Nezaretine gönderdiği 16 Nisan 1919 tarihli rapor - ATASE, İSH, 340/6 AD.

Mütareke/Millî Mücadele Döneminde Ergani'deki (Ergani Madeni) Siyasi Ve Askerî Gelişmeler

EK 3: Milli aşiretinden Timur Bey'in Ergani'deki asayişi ihlal eden hareket eden girişimi üzerine 13. Kolordu Kumandanlığının Ergani'deki 5. Topçu Alay Kumandanlığına gönderdiği emir - ATASE, İSH, 340/11 AA, 11 BB.

EK 4: Ergani Madeni kalhanesinin plan ve görünümü ve kalhanedeki körük (1904 yılına ait) - BOA, PLK, p. 3066.

